

การมีส่วนร่วมของภาคประชาชน
กับธรรมาภิบาลในการจัดการทรัพยากร
ผู้หญิง : สร้างธรรมาภิบาล
ในการพัฒนาประเทศ

การมีส่วนร่วมของภาคประชาชน
กับธรรมาภิบาลในการจัดการทรัพยากร

ผู้หญิง : สร้างธรรมาภิบาล
ในการพัฒนาประเทศ

คำนำ

การมีส่วนร่วมของภาคประชาชน กับธรรมาภิบาลในการจัดการทรัพยากร

ผู้หญิง : สร้างธรรมาภิบาลในการพัฒนาประเทศ

บรรณาธิการอำนวยการ : เรวดี ประเสริฐเจริญสุข

บรรณาธิการ : ภัทรทิพย์ พิมพา

กองบรรณาธิการ/ปก/รูปเล่ม : วราภรณ์ เกตุจินดา

พิมพ์ที่

บริษัท ศูนย์การพิมพ์ แก่นจันทร์ จำกัด

จัดพิมพ์และเผยแพร่

มูลนิธิเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืน

สนับสนุนการจัดพิมพ์

โครงการส่งเสริมการมีส่วนร่วมของภาคประชาชน

ในการจัดทำนโยบายสาธารณะที่เกี่ยวข้องกับ

การจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม

กองทุนพัฒนาการเมืองภาคพลเมือง สถาบันพระปกเกล้า

นโยบายและกฎหมายที่เกี่ยวข้องกับการบริหารจัดการ การเข้าถึงและใช้ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมมีจำนวนมากมาย ซึ่งต่างมีความสำคัญในวิถีการเป็นอยู่ ขณะเดียวกันก็อาจจะสร้างผลกระทบต่อประชาชนทุกเพศวัยไปพร้อม จากบทเรียนที่ผ่านมาจึงมีความจำเป็นอย่างยิ่งที่รัฐต้องแจ้งความจำเป็นในการปฏิรูประบบทรัพยากร บนฐานธรรมาภิบาล การให้ความสำคัญกับการแก้ไขประเด็นต่างๆ ที่ขัดกับรัฐธรรมนูญ เพื่อแปรสู่การปฏิบัติได้จริง โดยสร้างมาตรฐานหรือกำหนดกติการ่วมที่เป็นธรรม การบรรจุหลักการส่งเสริมการมีส่วนร่วมของประชาชนแทนหลักการควบคุมและลงโทษ ขจัดเงื่อนไขที่จะนำไปสู่การละเมิดสิทธิเสรีภาพของประชาชน เพื่อให้ได้มาซึ่งกฎหมายที่มีหลักประกันสอดคล้องกับสถานการณ์สังคมปัจจุบัน

หนังสือชุดนี้ (จำนวน 6 เล่ม) ได้สะท้อนรูปธรรม ถ่ายทอดชุดความรู้ และประสบการณ์จากการทำงานของเครือข่ายองค์กรภาคประชาชน ภายใต้กิจกรรมของโครงการส่งเสริมการมีส่วนร่วมของภาคประชาชน ในการจัดทำนโยบายสาธารณะที่เกี่ยวข้องกับการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม โดยการสนับสนุน จากกองทุนพัฒนาการเมืองภาคพลเมือง สถาบันพระปกเกล้า ข้อเสนอที่เกิดขึ้นในหนังสือชุดนี้ได้ยืนยันถึงความจำเป็นที่สังคมไทยต้องมีธรรมาภิบาลในการจัดสรรทรัพยากรธรรมชาติด้วยความเป็นธรรม โดยการสร้างพื้นที่และเสริมศักยภาพให้ประชาชนได้เข้ามาร่วมเติมเต็มความสมบูรณ์ของการปฏิบัติหน้าที่ในฐานะพลเมือง ซึ่งเป็นฐานชีวิตของเขาเองภายใต้กติการ่วมกันของสังคม

บรรณาธิการ

ผู้หญิง : สร้างธรรมมาภิบาล ในการพัฒนาประเทศ

โดย : เกศินี แก้วนเจริญ

ประเทศไทยมีจำนวนประชากรทั้งสิ้น ๖๗.๕ ล้าน เป็นชายทั้งสิ้น ๓๓.๑ ล้านคน และเป็นหญิงทั้งสิ้น ๓๔.๓ ล้านคน จะเห็นได้ว่า ประชากรผู้หญิงเป็นครึ่งหนึ่งของประชากรทั้งประเทศ ทั้งยังพบว่า ผู้หญิงในปัจจุบันมีบทบาทและหน้าที่มากขึ้นกว่าในอดีตทั้งทางด้านเศรษฐกิจ สังคม การเมือง และการพัฒนาประเทศ และในสังคมไทยนั้นผู้หญิงมีหลายบทบาท ทั้งบทบาทของการเป็นแม่ เป็นผู้ดูแลและจัดการภายในครอบครัว เช่น การทำงานบ้าน การเลี้ยงลูก ดูแลสามี ดูแลค่าใช้จ่ายภายในครอบครัว รวมทั้งการจัดการอาหาร และข้าวของเครื่องใช้ต่างๆ สำหรับสมาชิกในครอบครัว บทบาทนี้ยังคงปรากฏให้เห็นอย่างต่อเนื่องในยุคปัจจุบันโดยเฉพาะอย่างยิ่งในพื้นที่ชนบทของประเทศไทย

ผู้หญิงไม่ได้มีเพียงบทบาทและหน้าที่ภายในครัวเรือนเท่านั้น ในชนบทผู้หญิงมีบทบาทสำคัญด้านการผลิต กล่าวคือ เป็นทั้ง

ผู้ผลิต และผู้ใช้แรงงานของครอบครัวในการทำไร่ ทำนา ทำสวน
หาของป่า และจับสัตว์น้ำ ขณะที่ในพื้นที่เมืองหรือเขตอุตสาหกรรม
ผู้หญิงมีบทบาทสำคัญในกระบวนการผลิตสินค้า หรือเป็นกลไก
ขับเคลื่อนของหน่วยงานหรือองค์กรต่างๆ แต่ถึงแม้ผู้หญิงสามารถ
ทำงานนอกบ้านหารายได้มาเลี้ยงครอบครัวได้อย่างผู้ชาย หน้าที่
ทำงานบ้าน ดูแลลูก ดูแลค่าใช้จ่าย ทำอาหารก็ยังคงถูกยกให้เป็น
หน้าที่ของผู้หญิง ด้วยเหตุนี้หน้าที่ภายในบ้านจึงยังเป็นพื้นที่ของ
ผู้หญิงอยู่เสมอมา

จะเห็นได้ว่าบทบาทและหน้าที่ของผู้หญิงในปัจจุบันนั้นไม่ได้
ลดน้อยลงเลย มีแต่จะเพิ่มภาระขึ้นในทุกด้านโดยเฉพาะอย่างยิ่ง
บทบาทในการหารายได้มาใช้จ่ายภายในครอบครัว อันเนื่องมาจาก
สถานการณ์ด้านเศรษฐกิจภายในครอบครัวที่เป็นแรงผลักดันให้
ผู้หญิงออกมาทำงานนอกบ้านมากขึ้น แต่หากวิเคราะห์ให้ลึกลงไป
จะพบว่า การที่ผู้หญิงต้องออกมารับผิดชอบต่อครอบครัวมากขึ้น
ส่วนหนึ่งเกิดขึ้นจากการที่ผู้หญิงไม่สามารถกำหนดทิศทางการ
พัฒนาของตนเอง สังคมและประเทศไทย แม้จะมีการพยายาม
เรียกร้องให้ผู้หญิงได้มีส่วนร่วมในทุกด้านของการพัฒนาประเทศ
หากแต่สิ่งที่ปรากฏให้เห็นคือ บทบาทของผู้หญิงในกระบวนการ
พัฒนาที่มักจะถูกมองข้าม นั้นเป็นเพราะค่านิยมที่ฝังรากลึกลงมา
ของสังคมไทยเกี่ยวกับความไม่เท่าเทียมทางเพศระหว่างหญิง-ชาย
ที่ยังคงปรากฏให้เห็นอยู่อย่างชัดเจนในสังคม ดังนั้นการมีส่วนร่วม
ของผู้หญิงในกระบวนการพัฒนาจึงสะท้อนให้เห็นถึง “อำนาจ” ของ
ผู้หญิงในการกำหนดชะตาชีวิตของตนเองร่วมกับผู้อื่นว่าปัจจุบัน
ยังคงไม่เป็นจริงในทางปฏิบัติ และผู้หญิงยังถูกจำกัดบทบาทใน
งานพัฒนาให้อยู่บางภาคส่วนเท่านั้น ด้วยเหตุนี้ผู้หญิงส่วนใหญ่จึง

ยังคงเป็นเพียงผู้ที่รอผลจากการตัดสินใจของผู้อื่นเท่านั้น ฉะนั้น
การส่งเสริมการมีส่วนร่วมของผู้หญิงในการพัฒนาจึงเป็นอีก
มิติหนึ่งที่จะต้องมีการดำเนินการอย่างต่อเนื่อง ในที่นี้จะยก
ตัวอย่างที่สะท้อนให้เห็นถึงบทบาทของผู้หญิงในกระบวนการ
พัฒนาโดยเจาะจงลงไปในเรื่องบทบาทของผู้หญิงในการจัดการ
ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม

บทบาทของผู้หญิงกับการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม

ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมเป็นพื้นฐานสำคัญของการ
ดำรงชีวิตของมนุษย์ในทุกเพศ และทุกวัย สำหรับประเทศไทยนั้น
พบว่า ความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรและสิ่งแวดล้อมเคยเป็น
จุดแข็งของประเทศที่สร้างความมั่นคงให้กับคนในทุกภาคส่วนแต่เพราะ
การพัฒนาประเทศที่มุ่งใช้ประโยชน์จากฐานทรัพยากรธรรมชาติ

อย่างต่อเนื่องมาเป็นระยะเวลากว่า ๔๐ ปี ได้ส่งผลให้เกิดความเสื่อมโทรมของทรัพยากรธรรมชาติทั้งดิน น้ำ ป่า และทะเล นอกจากนี้การขยายตัวของภาคอุตสาหกรรมที่เป็นไปอย่างรวดเร็วแต่ขาดมาตรการควบคุมยังส่งไปให้เกิดมลพิษด้านสิ่งแวดล้อมที่สูงขึ้นอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ในหลายพื้นที่ของประเทศไทย ประกอบกับการเปิดเสรีทางการค้าและการลงทุน รวมทั้งพฤติกรรมการบริโภคและกระแสวัตถุนิยมได้เป็นปัจจัยเสริมที่ช่วยเพิ่มปริมาณมลพิษและของเสียส่งผลกระทบต่อสิ่งแวดล้อมและสุขภาพอนามัยของคนในประเทศ สถานการณ์เช่นนี้พลิกผันให้ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมตกอยู่ในสภาพที่กำลังเป็นปัญหาต่อการดำรงชีวิตของคน และส่งผลต่อการพัฒนาที่ยั่งยืนของประเทศ

ผลกระทบที่เกิดขึ้นจากความเสื่อมโทรมของทรัพยากรธรรมชาติและปัญหามลพิษด้านสิ่งแวดล้อม ไม่เพียงส่งต่อการดำรงชีวิตของคน หากแต่หลายชุมชนและหลายครอบครัวมีวิถีชีวิตที่เปลี่ยนแปลงไปอย่างเห็นได้ชัด โดยเฉพาะวิถีชีวิตของคนในพื้นที่ชนบท ที่มีวิถีการผลิตที่ต้องพึ่งพาทรัพยากรธรรมชาติเป็นปัจจัยหลักในการประกอบอาชีพ ผู้ที่ได้รับผลกระทบนั้นมีทั้งหญิงและชาย เด็ก เยาวชน และผู้เฒ่าผู้แก่ในชุมชน หากแต่คนที่ต้องมีการะและแบกรับหน้าที่เพิ่มขึ้นในครอบครัวกลับเป็นผู้หญิง ผู้ซึ่งต้องออกไปทำหน้าที่ในการหารายได้จุนเจือครอบครัวเพิ่มขึ้น โดยที่ยังคงมีภาระหน้าที่ในการเป็นแม่บ้านอยู่เช่นเดิม สิ่งที่สะท้อนออกมาเป็นรูปธรรมในหลายพื้นที่ คือ การที่ผู้หญิงต้องออกมาเป็นแรงงานรับจ้างในภาคอุตสาหกรรมเพิ่มขึ้น หรือหลายครอบครัวผู้หญิงต้องออกมาหางานทำในเมืองเพื่อเป็นแรงงานนอกระบบ เช่น ตัดเย็บเสื้อผ้า รับจ้างทั่วไป ขณะที่บางส่วนแม้จะอยู่ในชุมชนหรือหมู่บ้าน

ก็จะต้องทำงานเพิ่มขึ้นจากเดิม สถานการณ์เช่นนี้ได้ทำให้บทบาทของผู้หญิงในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติเริ่มเปลี่ยนแปลงไป

ในอดีตกล่าวได้ว่าผู้หญิงมีความใกล้ชิดกับทรัพยากรธรรมชาติทั้งในฐานะของผู้ใช้และผู้จัดการ นั้นเป็นเพราะวิถีชีวิตและวิถีการผลิตของชุมชนทำให้ผู้หญิงต้องเกี่ยวข้องกับทรัพยากรอย่างใกล้ชิด เช่น วิถีชีวิตประจำวันของผู้หญิงในชนบทที่จะต้องทำหน้าที่จัดการใช้น้ำเพื่อใช้ในบ้านสำหรับการดื่มและบริโภคในครัวเรือน การจัดการน้ำเพื่อใช้ในการผลิตเพื่อการเพาะปลูกและเลี้ยงสัตว์ รวมทั้งการทำสวนครัว การทำการประมง การหาพืชอาหาร สมุนไพร การเก็บหาไม้ฟืน การเพาะปลูก เป็นต้น ลักษณะงานเหล่านี้เป็นงานละเอียดที่ต้องใช้ถนัด ขณะที่งานในภาพกว้างของชุมชนมักจะถูกมอบหมายให้เป็นภาระหน้าที่ของผู้ชาย เช่น การทำเหมืองฝาย การทำประปาหมู่บ้าน การผลิตและซ่อมแซมเครื่องมือเพื่อใช้ในการประกอบอาชีพ การตัดสินใจเกี่ยวกับกฎระเบียบต่างๆ ของชุมชน เป็นต้น อย่างไรก็ตามชุมชนเริ่มมีการเปลี่ยนแปลงไปยุคและสมัยหลายกรณีได้แสดงให้เห็นว่าผู้หญิงได้ออกมาสู่พื้นที่สาธารณะและทำงานด้านความคิดเกี่ยวกับการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมควบคู่ไปกับผู้ชายเพิ่มขึ้น ดังจะเห็นได้จากการศึกษาของกชกร อนุชา (๒๕๓๙ : ๕-๑๓) เรื่องผู้หญิงชนบทกับสิ่งแวดล้อมในพื้นที่ ๑๓ จังหวัดใน ๖ ภาคของประเทศไทย โดยใช้วิธีการวิจัยภาคเอกสาร และการวิจัยภาคสนามโดยใช้แบบสัมภาษณ์กลุ่มสตรีตัวอย่างจำนวน ๔,๐๑๐ คน จาก ๔๐๑ หมู่บ้านทั่วประเทศ พบว่า หากผู้หญิงสามารถร่วมจัดตั้งกลุ่มได้ จะก่อให้เกิดศักยภาพและพลังมหาศาลที่สร้างสรรค์ประโยชน์ต่อสิ่งแวดล้อม เพราะอำนาจการตัดสินใจของผู้หญิงมีส่วนสำคัญอย่างยิ่งต่อการ

อนุรักษหรือพิทักษ์สิ่งแวดล้อม โดยเฉพาะอย่างยิ่งบทบาทของผู้หญิงชนบทกับการอนุรักษธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม เพราะสตรีในชนบทมีบทบาทสำคัญ ๓ ประการ คือ ๑) บทบาทในเรื่องความอยู่รอดของตนเองและครอบครัว นอกเหนือจากการทำไร่นาแล้ว ผู้หญิงยังเป็นผู้หาอาหาร จับสัตว์ ปลูกผัก รวมถึงการปรุงอาหาร เก็บรักษาอาหาร ๒) บทบาทในการทำงานบ้าน เช่น การหาน้ำสะอาดสำหรับดื่มและใช้ทำความสะอาดเสื้อผ้าและที่อยู่อาศัย หาเชื้อเพลิง แหล่งพลังงานมาหุงต้ม การดูแลบุตรหลานในครอบครัว ๓) บทบาทในการเสริมรายได้ให้กับครอบครัว นอกจากการทำงานในไร่ นา สวน และในบ้านแล้ว สตรียังหารายได้จาก การเก็บของป่าหรือหาปลา เป็นต้น

การศึกษาของอรพิน วิมลภูษิต (๒๕๕๗) เกี่ยวกับบทบาทหญิงชายกับการจัดการทรัพยากรชายฝั่ง พบว่ามีบทบาทที่ปรากฏให้เห็นเด่นชัดอยู่ ๓ บทบาท ได้แก่ ๑) **บทบาทผู้นำกับการจัดการทรัพยากรชายฝั่ง** ทั้งหญิงและชายมีบทบาทที่คล้ายกัน คือ บทบาทการเป็นผู้นำด้านกระบวนการคิด การวางแผนในการขับเคลื่อน การต่อสู้การก่อสร้างระบบบำบัดน้ำเสียรวมคลองด่าน ผู้นำในการจัดการความขัดแย้งเกี่ยวกับการจัดการทรัพยากรชายฝั่งโดยประสานความร่วมมือทั้งจากภายในและภายนอกชุมชน และผู้นำทางด้านอาชีพที่เกี่ยวข้องกับทรัพยากรชายฝั่ง แต่คุณสมบัติของการเป็นผู้นำหญิงจะมีความแตกต่างกัน คือ ผู้นำชายจะเป็นผู้ที่มี

ทักษะด้านการทำประมงชายฝั่ง มีศักยภาพสูงในการควบคุมและจัดการทุน และเทคโนโลยีที่นำมาใช้ในการประกอบอาชีพ ขณะที่ผู้นำหญิงจะเป็นผู้มีสถานภาพทางสังคม มีระดับการศึกษาสูงและเป็นผู้อาวุโสที่มีประสบการณ์ชีวิตคลุกคลีกับวิถีประมงชายฝั่ง

๒) บทบาทการมีส่วนร่วมในฐานะที่เป็นผู้ใช้ทรัพยากรชายฝั่งเป็นฐานอาชีพชุมชน ผู้หญิงจะเข้ามามีส่วนร่วมในฐานะที่เป็นผู้แทนครอบครัวในกิจกรรมการฝึกอบรม ประชุม การชุมชนคัดค้านเพื่อต่อต้านการก่อสร้างระบบบำบัดน้ำเสียรวมคลองด้าน และการจัดการหนี้สินที่เกี่ยวข้องกับปัจจัยการประกอบอาชีพ สำหรับการมีส่วนร่วมของผู้ชายคือเข้าไปมีส่วนร่วมในกระบวนการจัดการในขั้นตอนของการลงมือปฏิบัติร่วมกับกลุ่มผู้นำและหน่วยงานภาครัฐและอีกบทบาทหนึ่งคือ การจัดการทุนในการประกอบอาชีพร่วมกันในลักษณะของกลุ่มหรือเครือข่าย และ **๓) บทบาทการถ่ายทอดและจัดการเรียนรู้ที่ส่งผลต่อการจัดการทรัพยากรชายฝั่ง** ผู้หญิงจะเป็นผู้รับการถ่ายทอดและการเรียนรู้จากผู้ชายและจากสังคมเมื่อเปรียบเทียบกับในอดีตบทบาทดังกล่าวจะคู่ขนานกันระหว่างหญิงและชาย จึงส่งผลให้ผู้หญิงมีความตระหนักและเห็นความสำคัญของการใช้ประโยชน์จากทะเลซึ่งเป็นฐานสำคัญของอาชีพชุมชนในลักษณะทรัพยากรสมบัติสาธารณะมากกว่าการเป็นเจ้าของร่วมกัน ผู้ชายมีบทบาทหลักในการถ่ายทอดและจัดการเรียนรู้ด้านอาชีพที่เกี่ยวข้องเกี่ยวกับทรัพยากรชายฝั่งที่สืบทอดกันมาตั้งแต่บรรพบุรุษ ซึ่งบทบาทดังกล่าวเป็นแรงกระตุ้นและผลักดันให้ผู้ชายเข้ามามีส่วนร่วมในการจัดการทรัพยากรชายฝั่งควบคู่กับการจัดการด้านอาชีพ โดยผ่านกระบวนการถ่ายทอดและเรียนรู้ร่วมกันระหว่างผู้นำกับผู้นำ และผู้นำกับชุมชน และชุมชนกับชุมชน ที่นำไปสู่

การมีส่วนร่วมอย่างต่อเนื่อง บทบาทหญิงชายกับการจัดการทรัพยากรชายฝั่งทั้ง ๓ บทบาทดังกล่าวมีปัจจัยเงื่อนไขอยู่หลายประการที่เป็นตัวกำหนดบทบาทให้ปรากฏได้แก่ การให้ระบบคุณค่าของทรัพยากรชายฝั่งที่สืบทอดมาตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน ความขัดแย้งในการจัดการทรัพยากรชายฝั่งอันเนื่องมาจากการเปลี่ยนแปลงวิถีอาชีพชุมชน การเข้ามาแทรกแซงของระบบนายทุนจากภายนอกชุมชน และการมีโอกาสเข้าถึงข้อมูลข่าวสารและทรัพยากรที่เกี่ยวข้องกับทรัพยากรชายฝั่ง

ขณะที่มณฑลจันทมาศ และคณะ (๒๕๕๐) ทำการศึกษาเรื่องผู้หญิงในกลุ่มพัฒนาชุมชนกับการจัดการสิ่งแวดล้อม: กรณีศึกษาชุมชนตะโหนด ตำบลตะโหนด อำเภอตะโหนด จังหวัดพัทลุง โดยมีวัตถุประสงค์คือ เพื่อศึกษากระบวนการมีส่วนร่วมของผู้หญิงกลุ่มพัฒนาชุมชนในการจัดการสิ่งแวดล้อมของชุมชน ปัจจัยและเงื่อนไขที่เอื้อและ/หรือเป็นอุปสรรคในกระบวนการมีส่วนร่วมของผู้หญิงกลุ่มพัฒนาชุมชนในการจัดการสิ่งแวดล้อมของชุมชน โดยใช้วิธีการวิจัยเชิงคุณภาพ กลุ่มเป้าหมาย คือ ผู้หญิง จำนวน ๑๕ คน และผู้ให้ข้อมูลหลัก จำนวน ๒๐ คน ผลการศึกษาพบว่า ผู้หญิงกลุ่มพัฒนาชุมชนตะโหนดมีส่วนร่วมในการจัดการสิ่งแวดล้อมของชุมชน ๒ รูปแบบ คือ **๑) การจัดการสิ่งแวดล้อมทางกายภาพ** และ **๒) การจัดการสิ่งแวดล้อมทางสังคม** โดยศึกษากระบวนการมีส่วนร่วมของผู้หญิงในการจัดงานประเพณีสงกรานต์ย้อนวิถีชีวิตพบว่า ผู้หญิงในกลุ่มพัฒนา ชุมชนในช่วงอายุ ๒๕ - ๔๐ ปี มีส่วนร่วมในการจัดการสิ่งแวดล้อมทางกายภาพในการเดินป่า และจัดทำเส้นทางศึกษาธรรมชาติ ส่วนผู้หญิงอายุ ๕๑ ปีขึ้นไป มีส่วนร่วมในการต้อนรับ และจัดทำอาหารแก่ผู้มาดูงานการจัดทำป่าของชุมชน

ปัจจัยและเงื่อนไขที่เอื้อและ/หรือเป็นอุปสรรคในการมีส่วนร่วมในกระบวนการจัดการสิ่งแวดล้อมของผู้หญิง คือ ๑) เงื่อนไขชีวิตของผู้หญิงทั้งช่วงวัยและสถานภาพ โดยวัยสาวอยู่ในช่วงวัยที่ร่างกายแข็งแรงรวมทั้งมีสถานภาพโสดหรือหย่าร้าง และไม่มีภาระในการดูแลครอบครัว เป็นเงื่อนไขที่เอื้อในการจัดการสิ่งแวดล้อมทางกายภาพ แต่เงื่อนไขนี้เป็นอุปสรรคของผู้หญิงวัยอาวุโส ๒) การส่งเสริมประสบการณ์การทำงานในชุมชนของผู้หญิง ผู้หญิงสองวัย ใช้ทักษะและบทบาทที่แตกต่างกันในกระบวนการมีส่วนร่วมในการจัดการสิ่งแวดล้อม ชุมชน ๓) ความสัมพันธ์ทางเครือญาติ หรือการมีบุคคลใกล้ชิดเป็นผู้นำในชุมชน ทำให้ผู้หญิงรับรู้งาน ในชุมชนผ่านบุคคลใกล้ชิด และทำงานร่วมกับคนในชุมชนอย่างอบอุ่นใจ และได้รับความร่วมมืออย่างดี ๔) การแบ่งงานกันทำระหว่างเพศ ผู้หญิงรับผิดชอบงานซึ่งเน้นทักษะการดูแลความเป็นอยู่ของครอบครัวเป็นหลัก และ ๕) การได้รับการยอมรับของคนในครอบครัวและชุมชน โดยผู้หญิงต้องรับผิดชอบการทำงานภายในบ้าน และการทำงานเชิงเศรษฐกิจให้เรียบร้อยก่อนเข้าร่วมการจัดการสิ่งแวดล้อมของชุมชน

กรณีศึกษาทั้งหมดข้างต้นแสดงให้เห็นว่า ผู้หญิงมีบทบาทสัมพันธ์ใกล้ชิดกับธรรมชาติทั้งในฐานะผู้จัดการ ผู้ใช้ประโยชน์ ผู้เปลี่ยนแปลง และผู้ได้รับผลกระทบ นับตั้งแต่ระดับครัวเรือนจนถึงระดับการผลิต ดังนั้นเพื่อให้การจัดการและรักษาทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ประสบผลสำเร็จ ผู้หญิงจึงต้องเข้าไปมีส่วนร่วมตัดสินใจอย่างเสมอภาคและเป็นธรรม รวมทั้งสามารถกำหนดแนวทางการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมและกำหนดทิศทาง

การพัฒนาในด้านต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกัวิถีชีวิตและความมั่นคงด้านอาหารและอาชีพของตนเองได้ ที่ผ่านมามีบทบาทของผู้หญิงส่วนใหญ่สามารถก้าวไปได้สูงสุดเพียงการมีส่วนร่วมหรือการตัดสินใจในระดับครอบครัว และระดับชุมชน สำหรับในระดับนโยบายและกฎหมายที่เกี่ยวข้องกับการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม รวมทั้งการพัฒนาในด้านต่างๆ นั้น กลับพบว่าผู้หญิงยังไม่สามารถเข้าถึงข้อมูลข่าวสาร การมีส่วนร่วมและการตัดสินใจได้อย่างแท้จริง ดังนั้นจึงควรส่งเสริมความเสมอภาคความเท่าเทียมระหว่างผู้หญิงและผู้ชาย เพื่อลดช่องว่างด้านต่างๆ และสามารถดำเนินการให้บรรลุเป้าหมายของการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมอย่างยั่งยืนได้ และควรมีการส่งเสริมและเผยแพร่บทบาทผู้หญิงในด้านการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม เช่น การเพิ่มศักยภาพผู้หญิงในการประกอบอาชีพ การส่งเสริมและพัฒนากลุ่มผู้หญิง การสร้างเครือข่ายของผู้หญิง การส่งเสริมผู้หญิงในการมีส่วนร่วมในพื้นที่สาธารณะ ทั้งการรับรู้ข้อมูลข่าวสาร การมีส่วนร่วม และการตัดสินใจตั้งแต่ระดับครอบครัว ชุมชน ท้องถิ่น จนถึงระดับประเทศ เพื่อเป็นการสร้างความเท่าเทียมกันระหว่างหญิงและชายในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม รวมทั้งการพัฒนาในด้านต่างๆ

ธรรมาภิบาลกับบทบาทของผู้หญิงในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม

หลักธรรมาภิบาล เป็นหลักการบริหารจัดการที่ดี เพราะมีการปรับวิธีคิด วิธีการบริหารราชการของประเทศไทยใหม่ทั้งระบบ โดยกำหนดเจตนารมณ์ ของแผ่นดินขึ้นมาเพื่อทุกคนทุกฝ่ายในประเทศร่วมกันคิด ร่วมกันทำ ร่วมกันจัดการ ร่วมกันรับผิดชอบแก้ปัญหา พัฒนานำพาแผ่นดินนี้ไปสู่การพัฒนาที่ยั่งยืน ดังนั้นการนำหลักการบริหารการจัดการบ้านเมืองที่ดี หรือหลักธรรมาภิบาลมาใช้ มีความจำเป็นอย่างยิ่งสำหรับประเทศไทย

การนำธรรมาภิบาลมาปรับใช้ในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม คือ การสร้างความชอบธรรมด้านกฎหมาย และนโยบายในการส่งเสริมสิทธิของชุมชนในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม การมองพื้นฐานของความมั่นคงด้านอาหาร ความมั่นคงของชีวิตและความเป็นธรรมในการจัดสรรทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม และการพัฒนาคุณค่าของภูมิปัญญาท้องถิ่นและการจัดการความรู้เพื่อนำไปสู่การพัฒนาศักยภาพของคน ซึ่งเมื่อทำการวิเคราะห์ร่วมกับบทบาทของผู้หญิงกับการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ทำให้พบว่า

การสร้างความชอบธรรมด้านกฎหมายและนโยบายในการส่งเสริมสิทธิของชุมชนในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พ.ศ. ๒๕๕๐ ได้ให้ความสำคัญต่อความเสมอภาคในโอกาสของบุคคลไว้ โดยกำหนดไว้ในรัฐธรรมนูญ ปี ๒๕๕๑

มาตรา ๓๐ บุคคลย่อมเสมอกันในกฎหมายและได้รับความคุ้มครองตามกฎหมายเท่าเทียมกัน ชายและหญิงมีสิทธิเท่าเทียมกัน

การเลือกปฏิบัติโดยไม่เป็นธรรมต่อบุคคลเพราะเหตุแห่งความแตกต่างในเรื่อง ถิ่นกำเนิด เชื้อชาติ ภาษา เพศ อายุ ความพิการ สภาพทางกายหรือสุขภาพ สถานะของบุคคล ฐานะทางเศรษฐกิจหรือสังคม ความเชื่อทางศาสนา การศึกษาอบรม หรือความคิดเห็นทางการเมืองอันไม่ขัดต่อบทบัญญัติแห่งรัฐธรรมนูญจะกระทำมิได้

มาตรการที่รัฐกำหนดขึ้นเพื่อขจัดอุปสรรคหรือ ส่งเสริมให้บุคคลสามารถใช้สิทธิและเสรีภาพได้เช่นเดียวกับบุคคลอื่น ย่อมไม่ถือเป็นการเลือกปฏิบัติโดยไม่เป็นธรรมตามวรรคสาม

และรัฐธรรมนูญฉบับนี้มีเจตนารมณ์ชัดเจนในการเสริมสร้างสิทธิชุมชน การมีส่วนร่วมของประชาชน โดยให้ประชาชนทุกภาคส่วนสามารถเข้ามามีส่วนร่วมในกระบวนการทางนโยบาย และให้มีการมีส่วนร่วมในระดับที่เริ่มตั้งแต่การริเริ่มกฎหมาย การรับรู้ข้อมูลข่าวสารต่างๆ การเปิดโอกาสให้ประชาชนได้แสดงความคิดเห็น ปรีกษาหารือ ร่วมคิด ร่วมตัดสินใจ และติดตามตรวจสอบการทำงานของภาครัฐ ดังจะเห็นได้จาก

มาตรา ๖๖ บุคคลซึ่งรวมกันเป็นชุมชน ชุมชนท้องถิ่น หรือชุมชนท้องถิ่นดั้งเดิม ย่อมมีสิทธิอิทธิกรักษ์หรือฟื้นฟูจารีตประเพณี ภูมิปัญญาท้องถิ่น ศิลปวัฒนธรรมอันดีของท้องถิ่นและของชาติ และมีส่วนร่วมในการจัดการ การบำรุงรักษา และการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติและ สิ่งแวดล้อมรวมทั้งความหลากหลายทางชีวภาพอย่างสมดุลและยั่งยืน

มาตรา ๖๗ สิทธิของบุคคลที่จะมีส่วนร่วมกับรัฐและชุมชนในการอนุรักษ์บำรุงรักษาและการได้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติและหลากหลายทางชีวภาพและในการคุ้มครอง ส่งเสริม และรักษาคุณภาพสิ่งแวดล้อมเพื่อให้ดำรงชีพอยู่ได้อย่างปกติและต่อเนื่องในสิ่งแวดล้อม ที่จะไม่ก่อให้เกิดอันตรายต่อสุขภาพอนามัย สวัสดิภาพหรือคุณภาพชีวิตของตน ย่อมได้รับความคุ้มครองตามความเหมาะสม

มาตรา ๘๕ (๕) ส่งเสริม บำรุงรักษา และคุ้มครองคุณภาพสิ่งแวดล้อมตามหลักการพัฒนาที่ยั่งยืนตลอดจนควบคุมและกำจัดภาวะมลพิษที่มีผลต่อสุขภาพอนามัย สวัสดิภาพ และคุณภาพชีวิตของประชาชน โดยประชาชน ชุมชนท้องถิ่นและองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น ต้องมีส่วนร่วมในการกำหนดแนวทางการดำเนินงาน

จะเห็นได้ว่า ตามกรอบของกฎหมายไม่ได้เลือกปฏิบัติไม่ลำเอียง แต่ส่งเสริมการปฏิบัติอย่างเสมอภาคและเป็นธรรมให้กับประชาชนในทุกเพศและทุกวัยโดยเท่าเทียมกัน หรืออาจกล่าวได้ว่ากฎหมายแสดงเจตนารมณ์ที่ชัดเจนส่งเสริมและสนับสนุนบทบาทของผู้หญิงในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม พร้อมกันนี้ได้ให้ความเสมอภาคในการรับรู้ข้อมูลข่าวสาร การมีส่วนร่วม และการตัดสินใจอย่างชัดเจน หากแต่ในทางปฏิบัตินั้นอาจต้องมีการให้ความรู้และพัฒนาศักยภาพของผู้หญิงให้สามารถเข้าถึงและเข้าใจในประเด็นสิทธิของตนเองเพิ่มขึ้น ทั้งนี้เพราะวิถีชีวิตในปัจจุบันทำให้ผู้หญิงต้องให้ความสำคัญกับภาวะทางเศรษฐกิจของครอบครัวและการเฝ้าครอบครัวเป็นหลัก

การมองบนฐานของความมั่นคงด้านอาหาร ความมั่นคงของชีวิต และความเป็นธรรมในการจัดสรรทรัพยากรธรรมชาติ คือ การสร้างความมั่นคงของฐานทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมกล่าวคือ ทุกคนสามารถเข้าถึงทรัพยากรธรรมชาติได้ และต้องไม่สร้างมลพิษด้านสิ่งแวดล้อมที่ส่งผลต่อคุณภาพชีวิตและการดำรงชีวิตของคน รวมทั้งจะต้องบริหารจัดการและจัดการบริการที่เป็นมิตรกับสิ่งแวดล้อมให้เกิดขึ้น เพราะคนเราเกิดมาก็ต้องมีที่ดิน แหล่งน้ำ ป่าไม้ เช่นเดียวกับการมีอากาศหายใจ ชีวิตจึงจะเป็นปกติสุข หากรัฐหรือนายทุนเข้ามาผูกขาดทรัพยากรธรรมชาติแล้วความมั่นคงของชีวิตก็จะไม่สามารถเกิดขึ้นได้จริง หลายเหตุการณ์ในสังคมสะท้อนให้เห็นว่าคนกลุ่มแรกที่จะได้รับผลกระทบจากความไม่มั่นคงในฐานทรัพยากร คือ ผู้หญิง หลายชุมชนผู้หญิงไม่สามารถพึ่งพาทรัพยากรเพื่อเป็นฐานในการประกอบอาชีพได้ เช่น กรณีของผู้หญิงในชุมชนประมงพื้นบ้านจะต้องมาเป็นแรงงานในโรงงาน

อาหารแปรรูปแทนที่จะได้นำผลผลิตจากสินค้าประมงมาจำหน่ายเหมือนในอดีต หรือผู้หญิงภาคชนบทที่ประกอบอาชีพทำไร่ ทำนา หรือทำสวน จะต้องทิ้งอาชีพดั้งเดิมของครอบครัวมาทำงานเป็นแรงงานในและนอกระบบในเมือง สิ่งเหล่านี้ปรากฏให้เห็นอย่างต่อเนื่องนั้นเป็นเพราะสาเหตุเล็กๆ คือ ผู้หญิงเหล่านี้ต่างประสบกับปัญหาความไม่มั่นคงในฐานะทรัพยากร ที่ส่งผลต่อเนื่องมาสู่ความไม่มั่นคงด้านอาชีพ อาหารและรายได้ของครอบครัว ดังนั้นจึงจำเป็นต้องทำสิ่งที่จะทำให้กลุ่มคนเหล่านี้กลับไปสู่อารมณ์ดีของชีวิต โดยการสร้างความเป็นธรรม ความโปร่งใส และความรับผิดชอบให้เกิดขึ้นกับกลุ่มคนหรือหน่วยงานที่เกี่ยวข้องกับการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมได้หันกลับมาให้ความสำคัญกับปัญหาเหล่านี้ และแก้ไขปัญหาให้ตรงกับความเป็นจริงในสังคม จากนั้นแล้วความสมดุลและความมั่นคงในครอบครัว ชุมชน และประเทศจึงเกิดขึ้นอย่างแน่นอน

การพัฒนาคุณค่าของภูมิปัญญาท้องถิ่นและการจัดการความรู้ เพื่อนำไปสู่การผลิตและการบริโภคที่ยั่งยืน หรือเป็นมิตรกับสิ่งแวดล้อม เป็นการนำองค์ความรู้หรือภูมิปัญญามาประยุกต์และปรับใช้เพื่ออนุรักษ์ สร้างภูมิคุ้มกัน ฟื้นฟูทรัพยากรธรรมชาติ และแก้ปัญหาความขัดแย้งในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม รวมทั้งพัฒนาประสิทธิภาพการบริหารจัดการเพื่อลดมลพิษและควบคุมกิจกรรมที่จะส่งผลกระทบต่อคุณภาพชีวิต โดยการเพิ่มประสิทธิภาพของภาครัฐ ภาคประชาชน และองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น ดังที่กล่าวไปแล้วว่า ผู้หญิงถือว่ามีความสำคัญในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ เพราะองค์ความรู้ของผู้หญิง ทั้งเรื่อง การจัดการเมล็ดพันธุ์ การจัดการน้ำ และการประมง ต่างส่งผลต่อการ

อนุรักษ์และสร้างความมั่นคงต่อฐานทรัพยากรธรรมชาติทั้งสิ้น ดังนั้นจัดการทรัพยากรธรรมชาติจะต้องมีการพิจารณาร่วมกับหลักคิด มิติหญิงชาย เพราะหลักการดังกล่าวจะทำให้เกิดประโยชน์แก่หญิงและชายอย่างเท่าเทียมกันตามความต้องการที่แตกต่างกันและการมีส่วนร่วมที่เท่าเทียมกัน อีกทั้งเป็นการสร้างความตระหนักรู้ด้านบทบาทการทำงานร่วมกันระหว่างหญิงและชาย

ข้อเสนอแนะต่อบทบาทผู้หญิงต่อธรรมาภิบาลในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม

ผู้หญิงจะมีส่วนในการสร้างธรรมาภิบาลในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม อย่างยั่งยืนและเป็นธรรมได้นั้น ควรจะต้องคำนึงและส่งเสริมในเรื่องดังต่อไปนี้

๑. การสร้างความตระหนักให้ผู้หญิงในฐานะพลเมือง เป็นยกระดับความคิดให้กับผู้หญิงได้เข้าใจบทบาทของตนเองในฐานะความเป็นพลเมืองที่มีสิทธิและหน้าที่ความชอบธรรมที่พึงได้รับและพึงปฏิบัติ และจะต้องถือเป็นบทบาทและหน้าที่หนึ่งในฐานะของพลเมืองที่จะต้องร่วมกันขับเคลื่อนและสร้างให้ธรรมาภิบาลมีเกิดขึ้นในชุมชน สังคม และประเทศ ดังนั้น การจะสร้างและผลักดันให้เกิดธรรมาภิบาลจำเป็นที่จะต้องให้ความสำคัญกับการพัฒนาบุคคล การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ โดยมุ่งหวังว่าตัวบุคคลซึ่งมีความตระหนักและเห็นความสำคัญจะเป็นกลไกที่เป็นยุทธศาสตร์สร้างให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในวิธีการบริหารการจัดการการปฏิบัติตนบนฐานคนที่มีความซื่อสัตย์สุจริตต่อหน้าที่ ไม่แสวงหาผลประโยชน์ส่วนตน

หากแต่ดำเนินการในบทบาทหน้าที่ที่มีอยู่ในฐานะของพลเมือง เพื่อประโยชน์ส่วนร่วม และท้ายที่สุดจะนำไปสู่เป้าหมายของการพัฒนาที่ยั่งยืน

๖. การเสริมสร้างความเข้มแข็งของผู้หญิงและภาคประชาชน ให้สามารถเข้าร่วมในการบริหารจัดการทรัพยากรธรรมชาติ และสิ่งแวดล้อม รวมทั้งการพัฒนาประเทศในด้านต่างๆ ทั้งเรื่องเศรษฐกิจ โดยส่งเสริมให้ผู้หญิงและภาคประชาชนเข้าถึงข้อมูลข่าวสาร กระบวนการมีส่วนร่วม กระบวนการตัดสินใจ และกระบวนการยุติธรรมอย่างเท่าเทียม เพื่อสร้างความเป็นธรรมสร้างความสมดุล และความโปร่งใสในการบริหารจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม รวมทั้งการพัฒนาประเทศ ในด้านต่างๆ พร้อมกันนั้นจะต้องส่งเสริมสร้างความเข้มแข็งและสร้างเครือข่ายการทำงานของกลไกตรวจสอบภาคประชาชน เพื่อติดตามตรวจสอบการใช้อำนาจของภาครัฐ ได้อย่างเข้มแข็งมีประสิทธิภาพ

๗. การเพิ่มมิติหญิงชายเข้าไปในการปฏิรูปกฎหมาย การปฏิรูปกฎหมาย กฎระเบียบและขั้นตอน กระบวนการเกี่ยวกับการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม จะต้องมีการเพิ่มมุมมองมิติหญิงชายเข้าไปในการกฎหมาย ทั้งนี้เพราะความแตกต่างด้านทักษะและมุมมองของทั้งหญิงและชายที่แตกต่างกัน เมื่อได้รับการสะท้อนออกมาจากทั้งสองฝ่ายจะทำให้กฎหมายมีความครอบคลุมและชัดเจนมากขึ้น ขณะเดียวกันจะเป็นเพื่อสร้างความสมดุลทางด้านความคิด สร้างการมีส่วนร่วม ความโปร่งใส ในการพัฒนากฎหมาย ซึ่งเป็นหลักการที่สำคัญในการปฏิรูปกฎหมายเพราะแสดงให้เห็นว่า ทุกภาคส่วนที่

เกี่ยวข้องได้มีสิทธิในการกำหนดทิศทางการพัฒนาของตนเอง และเป็นการสร้างความชอบธรรมให้เกิดขึ้นในสังคม

๘. การพัฒนาศักยภาพของผู้หญิง การดำเนินงานเกี่ยวกับผู้หญิง ในอนาคตจะต้องเน้นการส่งเสริมการพัฒนาผู้หญิงทั้งด้านกฎหมาย ด้านเทคโนโลยี และสื่อสารมวลชนทุกประเภท คือ มีกฎหมายที่สามารถแก้ปัญหาของสังคม และอำนวยความสะดวกให้มากขึ้น เปิดโอกาสให้ผู้หญิงได้รับการคุ้มครอง และพัฒนาอาชีพ สามารถนำเสนอความคิดเห็นผ่านสื่อ หรือนำเสนอข้อมูลข่าวสารในรูปแบบต่างๆ ดังนั้นต้องทำให้ผู้หญิงมีช่องทางในการแสวงหาข่าวสารที่หลากหลาย ทันทต่อเหตุการณ์ และเป็นการส่งเสริมการเรียนรู้ด้วยตนเอง ซึ่งผู้หญิงจำเป็นต้องเท่าทันในการพิจารณาเลือกรับข้อมูลข่าวสารที่เป็นประโยชน์ เพื่อใช้ในการพัฒนาตนเอง ชุมชน และสังคม

๙. การเสริมสร้างและพัฒนาวัฒนธรรมประชาธิปไตยและธรรมาภิบาล ให้เป็นส่วนหนึ่งของวิถีการดำเนินชีวิตในสังคมไทย โดยสร้างกระบวนการเรียนรู้ ปลูกฝังจิตสำนึก ค่านิยม วัฒนธรรมประชาธิปไตยและธรรมาภิบาลแก่ทุกเพศ ทุกวันอย่างต่อเนื่องจริงจัง พร้อมทั้งพัฒนาภาวะความเป็นผู้นำประชาธิปไตยที่มีคุณธรรม จริยธรรม และธรรมาภิบาลในสังคมทุกระดับเพื่อให้เป็นแบบอย่างที่ดีในสังคม ตลอดจนวางรากฐานกระบวนการประชาธิปไตยโดยให้ประชาชนมีส่วนร่วมอย่างแท้จริง และเพิ่มประสิทธิภาพกลไกและกระบวนการตรวจสอบการใช้อำนาจรัฐและการเมืองให้เข้มแข็ง และเป็นอิสระมากขึ้น และนอกจากนั้นยังเป็นการสร้างจิตสำนึกของการรักษาความสมดุลย์และการใช้ ทรัพยากรอย่างคุ้มค่า

มูลนิธิเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืน

๘๖ ซอยลาดพร้าว ๑๑๐ (สนธิ์วัฒนา แยก๒)

แขวงพลับพลา เขตวังทองหลาง กทม. ๑๐๓๑๐

โทรศัพท์ ๐๒-๙๓๕๓๕๖๐-๒ โทรสาร ๐๒-๙๓๕๒๗๒๑

www.sdfthai.org อีเมลล์ : sdfthai@gmail.com

สนับสนุนโดย

โครงการส่งเสริมการมีส่วนร่วมของภาคประชาชน

ในการจัดทำนโยบายสาธารณะที่เกี่ยวข้องกับ

การจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม

กองทุนการเมืองภาคพลเมือง สถาบันพระปกเกล้า